

Citation:

Paez, Roger. "Hi ha llocs on encara hi van lleons". *Presó i Projecte: Centre Penitenciari Mas d'Enric, AiB arquitectes + Estudi PSP Arquitectura*. New York : Actar, 2014. 20-35. Imprès. ISBN 978-1-940291-37-6.

Title:

Hi ha llocs on encara hi van lleons

Author/s:

Roger Paez i Blanch

Date:

2014

Language/s:

Català

Format:

Article in a book

Publisher/Organizer:

Actar Publishers

Copyright:

All rights reserved

I.

Abans no entenia per què la meva pregunta no obtenia resposta, avui no entenc com podia creure que podia preguntar. Però jo no creia gens ni mica, jo només preguntava.

Franz Kafka¹

Aquest llibre respon al mateix interès que ens va impulsar, l'any 2005, a presentar-nos al concurs pel projecte arquitectònic del Centre Penitenciari Mas d'Enric: comprovar què es pot aportar des de l'arquitectura a la reflexió entorn de la presó.²

L'objectiu bàsic del llibre és reintroduir la presó en el debat arquitectònic en un sentit ampli i crític, fugint de les concepcions tecnocràtiques dominants. Tal i com ha succeït amb l'hospital o l'escola, la presó és una realitat que cal visualitzar i afrontar, per tal d'integrar-la amb normalitat en el debat arquitectònic i social més ampli possible, i fer-la progressar cap a allí on la societat reclama.

Des del punt de vista de l'arquitecte actual, un projecte per una presó sembla a primera vista un encàrrec extrem, en certa mesura marginal i excèntric respecte les problemàtiques habituals amb les que treballen els arquitectes. No és així: la presó posa sobre la taula les problemàtiques més bàsiques de l'arquitectura i del paper de l'arquitecte, i a més a més ho fa amb un grau de claredat que frega la violència. En el projecte de la presó la pregunta per la validesa de l'arquitectura i pel rol de l'arquitecte és inevitable. No hi ha subterfugis possibles: la presó posa de manifest, de manera clara i brutal, tant les limitacions com les potencialitats de l'arquitectura. Enfrontat radicalment –és a dir, des de l'arrel–, el problema de la presó ens

confronta amb qüestions d'ordre ètic i polític sobre el valor de l'arquitectura que, si bé sempre són presents, sovint se situen en un segon pla en la pràctica arquitectònica.

Malgrat les moltes millores a les que ha estat sotmesa els darrers temps, la presó continua sent una institució incòmoda, sobretot pel fet que posa de manifest un cert fracàs del contracte social. Per negociar determinats problemes de convivència, totes les societats democràtiques han establert sistemes penitenciaris.³ Al marge de la possibilitat de replantejar de soca-rel la validesa o la conveniència de les pràctiques penitenciàries basades en l'internament, la presó és avui en dia una realitat innegable davant de la qual se'ns plantegen dues alternatives: el camuflatge o la visualització. La visualització de la realitat penitenciària passa per molts canals i per moltes veus. Una d'aquestes veus és la que aquest llibre pretén projectar: la presó com a projecte d'arquitectura, sotmès als mateixos nivells d'exigència i d'excel·lència conceptual, tècnica i social que s'espera de l'arquitectura pública en general.

A més de voler contrarestar la nefasta invisibilitat a la qual és subjecta la institució penitenciària en les societats contemporànies, tres altres qüestions emmarquen la nostra voluntat d'afrontar la presó des de la pràctica arquitectònica contemporània: (1) la presó és la primera tipologia edificatòria pròpiament moderna –la presó reformada de finals del s XVIII inaugura la modernitat arquitectònica dins la qual, en certa mesura, encara ens movem; (2) des d'una òptica que entengui l'arquitectura com una pràctica dedicada a obrir possibilitats vitals enlloc de limitar-les, la presó, paradoxalment, es pot concebre com a paradigma més que no pas com a cas marginal; i (3) el confinament que respon a la necessitat de custòdia de la presó i la qualitat heterotòpica que se'n deriva, obliguen a plantejar el difícil problema de la totalitat: a la presó l'arquitectura és el món.

II. La presó inaugura la modernitat

L'arquitectura va esdevenir no només el contenidor, sinó l'organitzadora de funcions humanes: un agent actiu en la formació de l'experiència i la moralitat.

Robin Evans⁴

La presó pròpiament dita és el primer exemple, i el més potent, d'arquitectura moderna. A finals del segle XVIII, l'arquitectura s'integra de ple en la maquinària del poder de l'estat. L'arquitectura abandona la preeminència de la representativitat per esdevenir un agent performatiu i efectuator. El projecte modern de presó inclou el treball conscient amb el poder de l'arquitectura per organitzar el comportament –el poder implícit que prové de la fisicitat de l'arquitectura, no el poder representatiu de la seva imatge. La modernitat, des d'un ethos basat en la racionalitat, la ciència, i el progrés, executa un projecte problemàtic que es basa en assumir la massa

humana producte de l'explosió i concentració demogràfica del XVIII-XIX com a subjecte de la nova arquitectura. El client final de l'arquitectura moderna, convenientment mediatitzat a través de mecanismes d'estat, passa a ser l'home comú.

Que la presó inaugura la modernitat, i en certa mesura s'hi confon, pot semblar una afirmació amb voluntat polèmica. Això no obstant, està ben assentada en treballs tan cèlebres com els de Foucault⁵, Rothman⁶ o Ignatieff⁷, així com en altres treballs d'enorme vàlua malgrat la seva menor difusió, entre els quals és especialment rellevant el llibre que Robin Evans publica a partir del material de la seva tesi doctoral.⁸ Michel Foucault descobreix en el naixement de la presó a final del segle XVIII una aplicació radical del poder-saber modern, fins al punt que considera el panòptic un emblema de les societats modernes caracteritzades com a societats disciplinars. Robin Evans, en un recorregut detallat per l'arquitectura de la presó a Anglaterra entre 1750 i 1840, arriba a conclusions assimilables pel que fa a l'ajust precís i la retroalimentació mútua entre les lògiques moderna i penitenciària.

Entorn de l'any 1770 es produeix a Anglaterra un important moviment de reforma de les institucions punitives, impulsat des d'una òptica filantròpica i il·lustrada que concebia com a inacceptables l'arbitrarietat de la justícia i l'horror dels sistemes d'execució penal vigents. La reforma penitenciària genera una nova realitat i fins i tot encunya un nou concepte. En la legislació reformista de 1779, el mot "penitentiary" es va començar a utilitzar per distingir el nou model d'empresonament respecte les antigues institucions carcerals.

La reforma penal va acompanyada d'un altre procés: l'autonomia de l'arquitectura respecte els oficis de la construcció. De la relació mútua entre aquests dos processos en origen independents n'acabarà sortint una nova arquitectura que marcarà la pauta dels objectius i processos de disseny arquitectònic de la modernitat. La presó inaugura l'arquitectura moderna i en resta l'exemple més explícit.

Autonomia de l'arquitectura

Abans de 1750 els arquitectes projectaven edificis representatius (esglésies, palaus, ajuntaments) i defenses militars (fortificacions, torres, ponts), mentre que les edificacions ordinàries estaven en mans dels oficis com ara mestres d'obres, fusters, picapedrers o manyans. A partir de mitjan segle XVIII, l'arquitectura va anar prenent a gran velocitat el terreny històricament deixat als oficis, i l'arquitecte es comença a ocupar de temes més comuns o prosaics. Les tècniques de l'arquitectura van permetre projectar amb rigor a través de plantes, alçats i seccions, de manera que el resultat es podia comprovar abans de la seva construcció. Allò que caracteritza l'arquitectura del XVIII enfront dels oficis de la construcció, més que cap altra cosa, és la capacitat d'avançar una realitat diferent a la existent a partir de l'abstracció del dibuix en sistema dièdric.

Però aquesta mirada distanciada de l'arquitecte, caracteritzada per la posició de l'ull a l'infinít que implica el treball en planta, té dues conseqüències de gran abast que són dues cares de la mateixa moneda: en primer lloc la possibilitat de veure d'un sol cop d'ull el funcionament intern de l'edifici, visibilitzant radicalment les seves interioritats i posant-les totes en el mateix pla; i en segon lloc –i molt relacionat amb el primer punt–, l'aparició de la idea de fer servir el projecte arquitectònic per afectar i fins i tot dirigir el comportament de les persones amb un grau de precisió fins aleshores desconegut.

La creença en el poder de l'arquitectura per transformar les vides que s'instaura a final del segle XVIII, i que es veu enormement reforçat a través

de la reforma penal i el projecte del centre penitenciari, es convertirà en una característica consistent de tota la modernitat arquitectònica. L'arquitectura moderna que s'inaugura en el projecte sempre problemàtic de la presó, es basa en bona mesura en una sublimació de la tècnica del dibuix en projecció ortogonal. El rigor geomètric del dibuix en sistema dièdric i l'abstracció de la mirada que se'n deriva s'associen en la mentali-

tat il·lustrada a una veritat científica (rigor) i una anàlisi crítica (mirada abstracta) que relliga tot el món modern en una única narrativa que acobla societat, ordre, rigor, veritat i bondat. En resum, l'arquitectura es connecta amb el projecte modern sublimant el rigor i precisió del dibuix tècnic en valors socials (ordre), ontològics (veritat) i morals (bondat). D'aquesta manera, la potencialitat intrínseca de l'arquitectura per separar, delimitar o distingir s'acobla amb la lògica classificatòria i amb el discurs d'ordre tant científic com social de la modernitat. Arquitectura i modernitat entren en ressonància. Per problemàtic que pugui semblar, cal no confondre la relativa marginalitat institucional de la presó amb la centralitat de l'acoblament entre arquitectura i discurs que la presó efectua dins del marc de la modernitat.

Reforma penal

La reforma penal de finals del segle XVIII, iniciada a Anglaterra cap a 1770, a França a partir de la Revolució i a la resta d'Europa occidental poc després, neix dels cercles filantròpics, lliurepensadors i higienistes que es

revolten contra l'estat de les presons. La reforma es basa en una barreja entre pietisme religiós i psicologia racionalista que afirma que el criminal no neix sinó que es fa. Segons aquesta concepció, el criminal és un producte de la societat, d'una societat desordenada i violenta que promou el crim a partir de la promiscuïtat i la confusió generalitzada. El corollari d'aquesta etiologia del crim és el següent: si l'entorn produeix el criminal, l'entorn també pot reformar-lo. L'objectiu essencial de la justícia moderna no és castigar sinó corregir, i dins d'aquesta lògica l'espai penitenciari pren un rol important. La presó reformada es planteja com un entorn rectificador del comportament, on l'arquitectura –la fisicitat de l'edifici de la presó– juga un paper fonamental, ja que construeix el marc passiu que conforma i pretén determinar el comportament de les persones. El desenvolupament de la reforma penal, per tant, va lligat indissociablement al desenvolupament del centre penitenciari modern, ja que s'assumeix un lligam causal directe entre la forma de l'arquitectura i els seus efectes en el comportament.

Convé recordar com a partir de 1840 reapareix la sensibilitat reformista que entorn de 1770 va engegar el centre penitenciari modern per impulsar l'habitatge obrer. Setanta anys després de la reforma penal, el reformisme del XIX manté la seva arrel filantròpica i higienista, malgrat que és ja plenament conscient del perill polític que la classe treballadora suposa per a la societat burgesa, en un moment en el qual la industrialització avançada de determinades zones europees i americanes genera una acumulació de població treballadora en barris marginals a les perifèries de les grans ciutats que malviuen en condicions paupèrrimes.

Si a finals del segle XVIII el problema és la presó, a mitjan del segle XIX el problema és l'habitatge. En aquest sentit, és interessant comprovar l'equivalència en els plantejaments (necessitat de reforma), la retòrica (aturar la corrupció social i el caos), i fins i tot les causes externes (epidèmies⁹) que, amb menys de cent anys de diferència, precipiten la reforma de la presó i la reforma de l'habitatge.

L'arquitectura moderna és un nou tipus d'arquitectura que apareix justament en aquest moment, i que troba en la presó reformada el seu exemple més definitiu i reeixit. La nova arquitectura s'entén com un organisme o com una màquina,¹⁰ a causa de la seva qualitat completa i eficient. Tal i com exposa Evans, a partir de la presó reformada, l'arquitectura no es limita al paper passiu de simple contenidor, sinó que pren el rol actiu d'organitzador d'activitats humanes, convertint-se en un agent operatiu en la formació i transformació de l'experiència. L'arquitectura esdevé un instrument de transformació social. Aquesta és la idea central que, aplicada a altres problemes, i especialment a l'habitatge de les classes treballadores, articularà a principis del segle XX el Moviment Modern en arquitectura.

En conclusió, a partir de la experiència penitenciària de final del segle XVIII, l'arquitectura s'alinea amb el projecte modern caracteritzat per la racionalització, la secularització, la industrialització i a la llarga el ca-

pitalisme. El triomf de la raó, la llibertat individual, la igualtat entre els homes i el progrés social defineixen una narrativa que impulsa un procés d'industrialització i de desenvolupament capitalista –que, tot sigui dit de passada, no sempre s'ha alineat amb aquesta narrativa fundacional. El projecte epistemològic de racionalització de la Il·lustració muta a partir de la Industrialització en un projecte polític de normalització. I en aquest escenari, el poder de l'arquitectura per imposar una conducta, assajat en l'arquitectura de la presó, s'utilitza de manera generalitzada en la construcció efectiva de les societats disciplinàries modernes. A través de l'experiència adquirida en la gestió de la anomalia (presó i hospital), la nova arquitectura pren consciència del seu enorme poder de normalització, i durant el segle XIX s'assisteix a una construcció sense precedents dels espais normalitzats de l'estat modern des de les fàbriques fins a l'habitatge obrer, passant per la nova ciència de l'urbanisme.

L'arquitectura moderna suposa, en aquest sentit, un trencament molt important. Mentre l'arquitectura premoderna és sobretot representativa, l'arquitectura moderna és clarament performativa. Potser aquesta sigui la diferència més fonamental: d'una arquitectura concebuda bàsicament per ser mirada es passa a una arquitectura concebuda sobretot per efectuar, per dur a terme una acció transformadora. La modernitat suposa el pas del nom al verb. L'arquitectura moderna es resol en una interioritat: control interior detallat i articulat dirigit a la transformació de les relacions humanes. L'arquitectura com a agent actiu de transformació social, basat en el reconeixement que l'entorn físic afecta el comportament humà, és una qüestió problemàtica i un argument de doble fil, reclamat, ja des dels inicis del projecte modern, des dels ethos contraposats de l'enginyeria social (instrumentalisme) i la voluntat emancipadora (llibertarisme).

III. La presó com a paradigma arquitectònic

f m s b w t ö z ä u
p g g i v - . ? m ü
O F F E A H B D C
B D Q ! , , q j y E E !

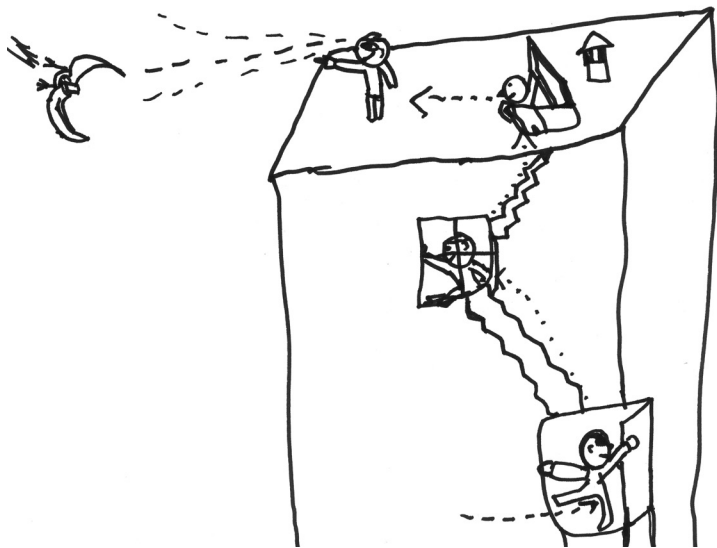
Raoul Hausmann¹¹

Que la presó té la particularitat històrica de ser la primera tipologia pròpiament moderna és una afirmació compartida per un bon nombre de pensadors. Haver treballat, com a arquitectes, en projectes penitenciaris ens ha dut a descobrir un altre aspecte en el qual la presó pren una importància inesperada. Lluny de considerar-la com un problema marginal, fora de l'àmbit de la reflexió arquitectònica general, proposem pensar la presó com a paradigma arquitectònic, ja que posa de manifest amb la màxima claredat la tensió entre determinació i proliferació que entenem característica de l'arquitectura entesa com a pràctica crítica.¹²

Òbviament, una afirmació d'aquest tipus requereix immediatament un aclariment. La qualitat paradigmàtica de la presó no és d'ordre històric o programàtic –té a veure amb condicions intrínseques del procedir arquitectònic. En un projecte arquitectònic destinat a ser construït, les decisions es prenen sempre com a *determinacions*: es decideix unes distàncies específiques a les que se situen uns materials concrets. Radicalment és això, i només això, el que es fa a l'hora de projectar. Ara bé, les raons per les quals es prenen aquestes determinacions, són molt més complexes, i sovint, en aquelles pràctiques arquitectòniques que podríem acordar anomenar crítiques, busquen precisament el contrari de determinar: busquen obrir, ampliar, *enriquir – fer proliferar* noves opcions de vida.

El projecte arquitectònic transforma l'entorn físic a través de la definició de marcs espacials, temporals, relacionals o perceptius. L'arquitectura delimita per naturalesa. Els primers gestos sagrats que remetent a l'arquitectura –el solc fundacional de ciutats, el model de paradís clos–, són gestos de separació. Amb el temps, el perfeccionament de tècniques

gràfiques de projecció ortogonal i la seva reproduïbilitat, a través de la impremta, exacerben aquesta capacitat de la arquitectura per esdevenir una tècnica –un art– de la distinció. La planta arquitectònica expressa la tensió entre la compartimentalització espacial i la integració de les parts en un conjunt coherent d'escala major. Així doncs, l'arquitectura, en el seu sentit més bàsic possible i deslligat de tota especificitat d'ordre històric i de tota valoració moralitzant, sap sobretot delimitar, separar, distingir, compartimentalitzar –ras i curt, determinar. Però alhora, al construir de manera concreta l'espai, genera marcs físics que s'activen amb esdeveniments no previstos ni controlats, obrint noves opcions de vida. L'arquitectura, per tant, és un marc determinat que acull allò proliferant –de manera laxa es podria dir que simultàniament empresona i allibera.¹⁹ És precisament en aquesta relació dialèctica entre determinació i proliferació, entre tancament i obertura, entre disciplina i llibertat, que tota arquitectura que es vulgui crítica pot ser assimilable al cas paradigmàtic de la presó, que es desenvolupa en la tensió entre la necessitat (programàtica) de reclusió i la voluntat (ètica) d'obertura.

Encara que pugui semblar paradoxal, al proposar la presó com a paradigma trencuem una llança a favor d'una arquitectura que des de la concreció i la determinació, s'ofereixi com a espai apropiable i maldi per obrir nous graus de llibertat. Molts arquitectes contemporanis han tractat aquesta qüestió i l'han conceptualitzada de maneres diverses: Allen i Corner parlen de "condicions de camp", Bunschoten parla de "condicions proto-urbanes", Raumlabor parla d'"usos pioners", Ábalos i Herreros parlen d'"àrees d'impunitat", Tschumi parla de "patrons d'ús i mal-ús" i fins i tot proposa que un paper de l'arquitectura seria encoratjar la impredecibilitat.¹⁴ Aquest interès per una arquitectura que promogui la proliferació d'opcions de vida apareix amb força a partir dels anys 1950 amb les experiències simultànies del Team X i els situacionistes, ambdues molt crítiques amb els excessos racionalistes de la Modernitat. Els Eames i els Smithsons posen l'habitant per davant de l'habitatge, parlant de l'arquitectura com a un "recinte desinhibidor" que ofereix ser activat a través d'una lliure apropiació de l'espai per part de l'habitant, que amb el seu viure genera uns "rastres d'ocupació" que són el veritable objecte d'interès d'aquest nou arquitecte-possibilitador.¹⁵ En tots aquests casos es proposa una arquitectura que des de la determinació s'obri a la proliferació: una arquitectura que promogui l'ampliació efectiva de l'espai vital dels homes.

IV. La presó i la qüestió de la totalitat

Tota presó és massa petita.

Pierre François Lacenaire ¹⁶

La presó es basa en el confinament. A banda de moltes altres variables que defineixen tant o més que l'arquitectura el que és una presó i com es comporta en concret, com ara les relacions humanes que s'hi estableixen (entre interns, funcionaris i visitants); el marc legal que en regula l'ingrés i la sortida; o les diferents provinences socio-culturals dels interns que emmarquen la seva experiència penitenciària de formes radicalment diferents, a nivell arquitectònic l'única constant de la presó és precisament el confinament. A Catalunya, com en la major part dels països de l'anomenat primer món, la característica definidora de l'experiència carcelària és el confinament forçat. La població interna és subjecta al drets i als deures de tot ciutadà, i té legalment garantides totes les llibertats –excepte la del lliure moviment.¹⁷ A nivell arquitectònic la presó es caracteritza pel fet de construir un espai del qual no se'n pot sortir lliurement; aquesta característica fa de la presó una heterotopia que constitueix un món tancat en si mateix. La clausura genera un món necessàriament complet, per precari que sigui. D'aquesta manera, el confinament de la presó obliga a plantejar el problema de la totalitat, ja que al centre penitenciari, des del punt de vista de l'intern, l'arquitectura constitueix tot el món físic.

A finals del s. XVII la presó de Newgate era la més important d'Europa, i ocupava una antiga edificació militar associada a les torres que protegien una entrada a la ciutat de Londres. Les construccions originals van anar adaptant-se progressivament a l'ús penitenciari. Malgrat que el seu aspecte exterior no es diferenciava en absolut d'altres portals de Londres, com per exemple el Cripplegate, el seu segell expressava amb total claredat el seu caràcter d'espai diferenciats de la resta de la ciutat. El segell de 1676 mostra una muralla de grans carreus, coronada de merlets, en la qual s'obre una única gran porta proveïda d'un reixat de ferro amb punxes. Entorn del dibuix s'hi encabeix una única paraula: MICRO-COSMVS.¹⁸

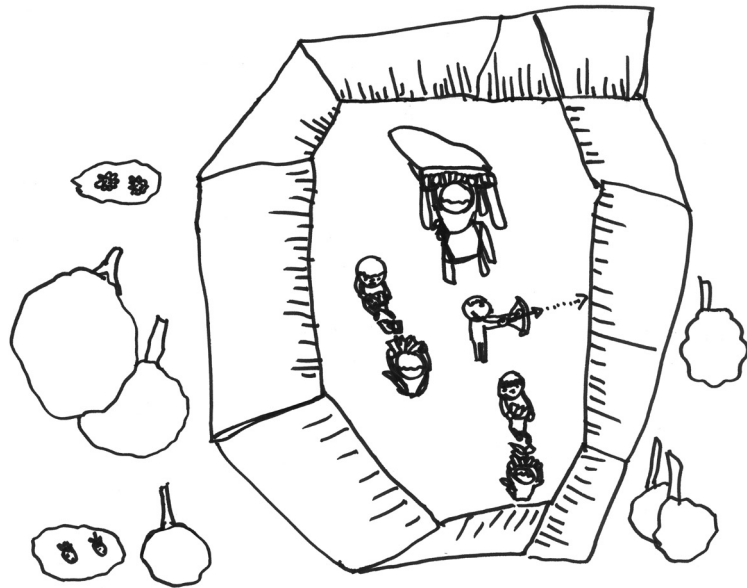
A finals del s. XVIII, en el cèlebre escrit que exposa els principis del panoptisme, Jeremy Bentham elogia el panòptic com un món clos i miniaturitzat, on tot hi funciona a la perfecció i amb una regularitat mecànica, precisament a

causa del fet que l'aïllament de la presó permet generar una tabula rasa on la racionalitat de l'Utilitarisme pot treballar sense impediments de cap mena, generant una "sensació de regularitat de rellotge, fàcil d'establir en un microcosmos tan compacte".¹⁹

A principis del s. XIX bona part de les presons es conceben com a edificacions amb plantes circulars, octogonals o hexagonals, d'una regularitat tan extrema que, més enllà de consideracions programàtiques relacionades amb la vigilància, només pot entendre's com a ideològica. Com les ciutats ideals renaixentistes i les representacions medievals del Paradís, la presó del XIX expressa la idea de món complet a partir de la configuració arquitectònica en plantes ultra-regulars.²⁰

Avui en dia, el tristament cèlebre centre de detenció de Guantánamo, posa de manifest la qualitat de món autònom que caracteritza el penitenciari de manera múltiple: no només defineix uns límits físics infranquejables, sinó que se situa en un enclavament d'extraterritorialitat que cínicament justifica una alteritat no només física sinó d'estatus legal –o més exactament, de manca d'estatus legal clarament definit.

La dominància de la imatge de la presó com a microcosmos és fàcil

d'entendre si tenim en compte que la característica essencial de la presó, tan a nivell funcional com experiencial, és el confinament físic – la definició d'uns límits concrets dels quals no es pot sortir lliurement. Els exemples aportats no deixen gaire lloc a dubtes: la presó es caracteritza com un món paral·lel regit per lògiques diverses de les que regulen el món comú. Més enllà de l'aïllament espacial efectuat pel confinament, la presó constitueix una autèntica heterotopia, un "espai altre" que funciona en condicions diferents de les que regulen la societat en general.²¹ No obstant, dins del món definit pels murs de la presó es genera una societat d'enorme riquesa i complexitat, molt més subtil i variada del que podria semblar a primera vista. Dins de la presó hi passa tot allò que passa fora d'ella, amb la particularitat fonamental que tot això succeeix en un espai confinat.

Tanmateix, les necessitats no només funcionals sinó també relacionals i emotives dels interns han de ser resoltes, per imperatiu programàtic, dins del marc físic limitat pel recinte penitenciari. La pròpia definició programàtica del centre penitenciari tradueix en arquitectura el capítol normatiu.²² Dins de la presó es menja, es dorm, es treballa, s'estudia, es juga, es neda, es va al metge, es va a veure la família. També es parla, es negocia, s'escolta, s'aprèn, s'opina, es relaciona, s'odia, s'estima. I també, dins de la presó, la gent mira, pensa, llegeix, escolta música, es capfica, s'anima, es preocupa, es distreu, s'apassiona, es deprimeix, s'il·lusiona, plora i riu. Es vulgui o no es vulgui, l'edifici de la presó esdevé, de facto, el món complet que acollirà les vides d'aquells que hi són interns i es convertirà en el seu marc de referència obligat i necessari. Això obliga a l'arquitecte a plantejar-se sense embuts el problema de la totalitat. Assumint alhora la demanda programàtica bàsica del centre penitenciari –la reinserció social de l'intern–, i el requeriment funcional de confinament físic, el projecte arquitectònic de la presó es veu abocat a plantejar-se l'impossible repte de construir un món total.

V.

Tant es pot ser lliure a la presó com fora de la presó.

Toni Negri²³

D'aquestes qüestions es deriva el nostre interès d'afrontar el repte de projectar i construir el Centre Penitenciari Mas d'Enric, proper a la ciutat de Tarragona. Com a arquitectes hem contribuït, formant part integrant d'un extens equip de tècnics, constructors, gestors, i polítics, a la realització d'un centre penitenciari que, si més no, fuig dels estereotips i promou la reflexió sobre la presó.

De conclusió no n'hi ha. Més ben dit, no hi ha una conclusió que resolgui netament el problema. Mas d'Enric és un intent d'afrontar d'una manera conscient i voluntària el problema de la presó en una societat

democràtica contemporània. Moltes qüestions fonamentals no tenen ni un origen ni una solució arquitectònica, sinó de marc jurídic o de pràctiques socials. L'arquitectura tota sola no podrà resoldre la problemàtica penitenciària, però des d'aquí es reclama la seva rellevància. Cal deixar ben clar que l'arquitectura és un element necessari, per bé que no suficient, en la reflexió sobre el tipus i fins i tot la existència de la presó contemporània.

El projecte de Mas d'Enric planteja una arquitectura que possibiliti al màxim l'ús innovador de la presó per part dels responsables del seu funcionament, de manera que es faciliti l'acompliment de la finalitat principal de la presó: la reinserció social de l'intern.²⁴ A través d'aquesta voluntat de servei, el projecte de Mas d'Enric pretén resituar la presó en un debat arquitectònic, filosòfic i social que assumeixi de manera valenta els problemes i les cares fosques de la nostra societat. Per això és necessari un treball professional seriós acompanyat d'una reflexió desacomplexada i radical que no es bloquegi per por als dubtes i a les contradiccions. Ens agradi més o menys, la presó és un producte de les nostres societats. Com deia Benjamin, tenim el poder de conjurar una dèbil força messiànica per donar compte del món dins del qual hem nascut.²⁵ Cada generació té la responsabilitat de rescabalar el passat ni que sigui per assumir amb dignitat però sense resignació que vivim en el món que ens mereixem. Koolhaas, un dels pocs arquitectes amb ambició crítica que ha treballat el tema de la presó,²⁶ parla d'explorar agressivament les llibertats contemporànies: conscient de que tot gest arquitectònic és un gest polític, invoca l'arquitectura com a pràctica potencialitzadora orientada a obrir nous horitzons. Aquestes consideracions emplacen als arquitectes a una implicació activa en el món contemporani a partir del reconeixement crític de la realitat existent, amb l'objectiu d'ampliar-ne els límits. Aquest reconeixement no és passiu, contemplatiu i resignat, sinó actiu, crític i dedicat al canvi en positiu: dir "sí" al món sense cap reserva ni mesura.²⁷

Cap a on ha d'evolucionar la presó és un problema que ens pertoca a tots plegats decidir. Les decisions a prendre no són fàcils, ni es resoldran de cop i d'una vegada per totes, però la dificultat de la tasca no justifica deixar d'afrontar-la. Mas d'Enric és un assaig arquitectònic en aquest front obert. La presó és un mirall de la societat, però la societat no és un marc rígid i inamovible sinó una construcció comuna en permanent estat de canvi. Cal plantejar des de tots els àmbits de coneixement i des de totes les sensibilitats polítiques totes les possibilitats de millora de la presó. Totes. Incloua la seva desaparició.

NOTES

El títol de l'article es basa en un vers de la quarta Elegia de Duino, que reprèn al seu torn la locució llatina *Hic Sunt Leones*, utilitzada en cartografia per tal de descriure territoris perillosos, ignots o poc coneguts. Rilke, fill d'un món ja exhaustivament explorat, retroba la condició de límit –i amb ella el vertigen de la frontera oberta– més ençà de la simple extensió geogràfica.

1— Franz Kafka, *Aforismes de Zürau* (Barcelona: Arcàdia, 2005) aforisme núm. 36, p. 44.

2— El projecte i la posterior direcció d'obra del CP Mas d'Enric és producte del treball conjunt de AiB estudi d'arquitectes i Estudi PSP Arquitectura, amb el suport d'un gran equip de col·laboradors. Els arquitectes al capdavant dels equips van ser, respectivament, qui signa i Joan Maria Pascual i Cañellas.

3— Per una visió crítica sobre les pràctiques punitives modernes i les teories socials i filosòfiques que les suporten, veure David Garland, *Punishment and Modern Society* (Chicago: University of Chicago Press, 1990).

4— Robin Evans, *The Fabrication of Virtue: English Prison Architecture, 1750-1840* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982). La cita es refereix al "Panopticon House of Industry", projectat per Samuel Bentham en col·laboració amb l'arquitecte Samuel Bunce l'any 1797, primer exemple construït del panòptic dels germans Bentham.

5— Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris: Gallimard, 1975).

6— David Rothman, *The Discovery of the Asylum: Social Order and Disorder in the New Republic* (Piscataway: Transaction, 1971).

7— Michel Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1780-1850* (New York: Pantheon Books, 1978).

8— Evans, *op cit.*

9— La reforma penitenciària es precipita a Anglaterra a causa de dues raons externes: en primer lloc l'estroncament de la deportació penal a les colònies americanes a causa de la guerra d'independència dels Estats Units (1775-1783), i en segon lloc a causa de les fortes epidèmies de tifus que entre 1727 i 1783 castigaven les presons. De manera equivalent, la reforma de l'habitatge obrer es precipita a causa de la segona pandèmia de còlera (1829-1849) que va produir una mortaldat terrible a les grans ciutats i especialment entre la població treballadora (l'any 1831 va matar 20.000 persones d'un París de 650.000 habitants).

10— "The lodge is the heart, which gives life and motion to this artificial body: hence issue all orders: here centre all reports." Jeremy Bentham, *Panopticon Postscript* (London: T. Payne, 1791) pt.1, sect. VIII, p. 83-84.

11— Raoul Hausmann, *Correo Dadá* (Madrid: Acuarela & A. Machado, 2011 [1958]), 93.

12— Parlem d'arquitectura crítica per referir-nos a aquelles maneres d'operar que entenen l'arquitectura com a catalitzador de canvi i assumeixen aquest rol en el conjunt de la societat. Des d'aquest punt de vista, l'arquitectura no es limita a resoldre

problemes tècnics sinó que contribueix activament a la transformació de la realitat i a la generació de cultura i societat.

13— Aquesta tensió entre determinació i proliferació és allò al que Bernard Tschumi es refereix en caracteritzar l'arquitectura a partir de la disjunció entre espai (determinat i concret) i esdeveniment (proliferant i obert). La conceptualització de Tschumi és especialment rellevant perquè entén que la força i la potencialitat de l'arquitectura prové precisament d'aquesta relació oberta i necessàriament irresolta entre espai i esdeveniment, entre marc i acció.

14— “Events contain their own unpredictability. Architecture ought to generate or, rather, encourage or trigger unpredictability.” In Bernard Tschumi, *Conversations with Enrique Walker* (New York: Monacelli Press, 2006), 83.

15— Per descriure l'arquitectura de Cedric Price, Royston Landau parla d'una filosofia de possibilitar; el propi Price parla en termes d' incertesa i de plaer pel desconegut. Cedric Price, *The Square Book* (Chichester: Wiley-Academy, 1984), 9-15/53-54.

16— Pierre François Lacenaire (1803-1836), fragment del poema “Pétition d'un voleur à un roi voisin”.

17— “L'activitat penitenciària s'ha d'exercir respectant, sempre, la personalitat humana dels reclusos i els seus drets i interessos jurídics no afectats per la condemna, sense que s'estableixi cap diferència per raó de raça, opinions polítiques, creences religioses, condició social o qualssevol altres circumstàncies de naturalesa anàloga. En conseqüència: 1. Els interns poden exercir els drets civils, polítics, socials, econòmics i culturals, sense exclusió del dret de sufragi, llevat que siguin incompatibles amb l'objecte de la seva detenció o el compliment de la condemna.”

Llei orgànica 1/1979, de 26 de setembre, general penitenciària (BOE núm. 239, de 5 d'octubre 1979). Article 3.

“Política penitenciària [de] doble direcció: d'una banda, el reconeixement de l'intern com a subjecte de drets i, d'altra banda, el fet de fer compatible, als centres penitenciaris, les finalitats de custòdia amb les més rellevants de reeducació i reinserció social dels penats.”

Decret 329/2006, de 5 de setembre, Reglament d'organització i funcionament dels serveis d'execució penal a Catalunya (DOGC núm 4714, de 7 de setembre de 2006). Pròleg.

18— Evans, *op cit.*, p.41

19— Bentham, *op cit.*, pt.1 sect.VIII, p.85.

20— Veure per exemple: Devizes House of Correction, Richard Ingleman 1808 (cercle); Millbank Penitentiary, William Williams i Thomas Hardwick, 1812 (hexàgon invaginats); Penitentiary for 600 prisoners, James Bevans, 1818 (quadrat i decàgon inscrit); First Pittsburgh Penitentiary, William Strickland, 1818 (octàgon i cercle inscrit); Philadelphia Penitentiary, John de Haviland, 1821 (rectangle amb diagonals i creu); House of Correction for 400 prisoners, William Cubitt, 1823 (cercle); Derby County Gaol, Francis Goodwin, 1823 (quadrat aixamfranat i cercle inscrit); House of Correction for 200 prisoners, G.T. Bullar, 1826 (quadrat aixamfranat i hexàgon inscrit).

21— Michel Foucault, “Des espaces autres,” *Dits et écrits: 1954-1988*. Vol IV (Paris: Gallimard, 1994), 752-762.

22— La Llei orgànica 1/1979 general penitenciària, està organitzada en el seu Títol segon (“Del règim penitenciari”) en els capítols següents: I-Organització general, II-Treball, III-Assistència sanitària, VIII-Comunicacions i visites, IX-Assistència religiosa, X-Instrucció i educació, etc. Aquests capítols tenen una traducció directa en espais arquitectònics a l'interior del centre penitenciari.

23— Toni Negri, *Exil* (Nanterre: Éditions Mille et une nuits, 1998), 11.

24— “Les institucions penitenciàries (...) tenen com a fi primordial la reeducació i la reinserció social dels sentenciats a penes i mesures penals privatives de llibertat, així com la retenció i custòdia de detinguts, presos i penats. Igualment tenen al seu càrrec una tasca assistencial i d'ajuda per a interns i alliberats.”

Llei orgànica 1/1979, de 26 de setembre, general penitenciària (BOE núm. 239, de 5 d'octubre 1979). Article 1.

25— “Existeix una mena de cita secreta entre les generacions passades i la nostra. En aquesta terra, hem estat esperats. A nosaltres, com a tots els llinatges que foren abans que nosaltres, ens ha estat atorgada una *débil* força messiànica sobre la qual el passat té els seus drets. No és fàcil d'engagar-los a passeig.” Walter Benjamin, “Tesis sobre Filosofia de la Història,” *Art i Literatura*, Ed. Manuel Carbonell (Vic: Eumo-Edipoies, 1984), 133-134.

26— Rem Koolhaas va enfrontar la problemàtica arquitectònica de la presó en el projecte per la renovació de la presó panòptica Koeppel, a Arnhem (Holanda). El cas de Koolhaas és –malauradament- relativament aïllat, i en general avui en dia la presó és un tema tabú per la major part d'arquitectes de renom, més ocupats en programes d'alta visibilitat que donin rèdits directes en un món dominat per les tècniques de màrqueting i la comunicació. La presó es percep com un problema massa difícil, massa problemàtic. Aquest, però, no ha estat sempre el cas. Entre 1780 i 1830, els grans arquitectes de la època van treballar amb total normalitat la presó com a arquitectura, i no pas com a simple problema tècnic. Sense anar més lluny, i per concretar-ho en un sol lloc i una sola època, gairebé tots els arquitectes més significatius del neo-classicisme britànic van dedicar-se al projecte de la presó: Dance the younger, Robert Adam, James Wyatt, John Nash, John Soane, Robert Smirke i William Wilkins.

27— Així és com Jean Piel caracteritza el pensament de Georges Bataille a la introducció del llibre Georges Bataille, *La Part maudite* (Paris: Minuit, 1967 [1949]), 11.

(pàgina següent)

Mapa d'apropiació del mòdul residencial, 2012-2014
 Roger Paez i Blanch

ADQUIRINT TABAC I REFRESCOS- NOTÍCIES DEL MÒDUL DE DONES

BAIXANT DE LA CEL·LA - EL BOSQ ERA BEN BLAU A L'ALBA

CONVERSANT AMB ELS COMPANYS - L'ESCALFOR DEL SOL BAIX D'HIVERN

DESCOBRINT MONS A LA TV - A FORA HI PLOU A BOTS I BARRALS

EMPARAULANT BSCANVIS - AL LLUNY ES VEUEN LES MUNTANYES

FENT TEMPS - EL VENT MOU ELS ARBRES DEL BOSC

GARLANT ABANS DEL JOC - NÚVOLS GRASSOS COM COTÓ FLUIX

HESITANT DAVANT DEL PLAT DE MENJAR - LLUM ALTA I DIFOSA

INICIANT UNA CONVERSA TELEFÒNICA - LA CRIDÒRIA DEL PATI

JUGANT A FUTBOL - L'AIRE REFRESCA LA SUOR DEL COLL

DES(K)NSANT DEL JOC - MIRANT ELS MOIXONS ALS ARBRES

LLEGINT ASSEGUT A L'OMBRA - EL TERRA TACAT DE ROSADA

MUSIQUEJANT PER UNS QUANTS - EL RESSÒ SOTA EL GRAN PORXO

NODRINT LA OÏDA AMB EL CANT - LES GRADES FRESQUES

OPINANT A CAL BARBER - LA NOÏA DEL CALENDARI PIRELLI

PEDALANT SENSE MOURE'S - AL RITME DE MEGADETH

QÜESTIONANT AL PROFESSOR - SEMBLA QUE VOL PLOURE

RESPIRANT RÀPIDAMENT - XOP DE LA DUTXA

SEGELLANT UN PACTE - LA OLOR SALOBRE DELS PINS

TAFANEJANT SENSE PRESSA - L'HORT COMENÇA A FER GOIG

ULTIMANT EL REC DE L'HORT - ELS PEUS DESCALÇOS EN EL FANG

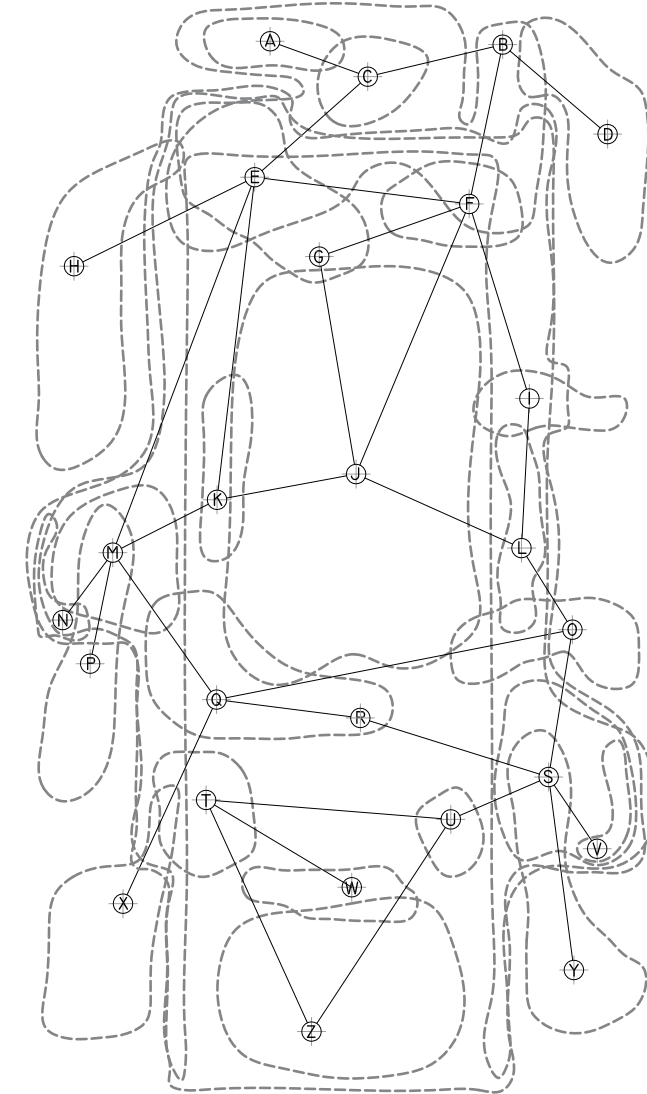
VEIENT ELS TRACTES D'ALTRI - LA FRESSA DE L'AIGUA

WAITANT EL 21 I PARLANT - SOTA L'OMBRA D'UN AURÓ

XALANT APRENT A SOLDAR - OLOR D'ACER NOU

N(Y)ACANT LA XAPA AL TALLER - ENCARA DOS ANYS MÉS AQUÍ DINS

ZUMZEJANT LA PILOTA DE BÀSQUET - EL CEL TAN BLAU

MAPA D'APROPIACIÓ DEL PATI DE MÒDUL RESIDENCIAL
 CENTRE PENITENCIARI MAS D'ENRIC